

Денис Тоїчкін

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна)

Олена Шевченко

старша наукова співробітниця
науково-дослідного відділу образотворчого
та декоративно-ужиткового мистецтва,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Denys Toichkin

*Candidate of Historical Sciences (PhD),
Senior Research Fellow,
Department Special Branches of Historical Science
and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine,
The National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

Olena Shevchenko

*Candidate of Historical Sciences (PhD),
Senior Research Fellow,
Research Department of Fine and Decorative Arts,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

**ГЕТЬМАНСЬКА БУЛАВА З КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ****HETMAN'S MACE FROM THE COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE****Анотація**

У статті досліджено зразок презентаційної булави з колекції Національного музею історії України (інв. № 3-1647). Автори атрибутують виріб як роботу трансильванського майстра Андреаса Хелфера (Andreas Helfer), який працював у 1582–1611 рр.

Ключові слова:

Національний музей історії України, Чернігівський обласний історичний музей, В. В. Тарновський, Андреас Хелфер, колекція, атрибути влади, булава, зброя.

Abstract

The article explores a presentation mace from the collection of the National Museum of the History of Ukraine (inv. № 3-1647). The authors attribute the product as a work of the Transylvanian master Andreas Helfer, who worked in the period 1582–1611.

Keywords:

National Museum of the History of Ukraine, Chernihiv Regional Historical Museum, Vasyl Tarnovskyi, Andreas Helfer, collection, insignia, mace, weapon.

У Національному музеї історії України зберігається майже мільйонне зібрання старовинних артефактів, що представляють історію не тільки України, а й майже всього світу. Музейна колекція містить найдавніші археологічні зразки від доби палеоліту до княжої Русі, історичні артефакти доби козацтва та новітнього часу, доповнена предметами сучасного періоду.

Надзвичайно цікавими щодо дослідження становлення української державності є часи козацтва, історія якого фактично відображає епохальний державотворчий період минулого України та її народу.

Полкові й січові козацькі війська та їхні очільники традиційно мали власні штандарти, символи, клейноди, до яких, зокрема, належали булава, пернач, бунчук, литаври, хорогви, гармати, що зберігалися у приміщенні військової скарбниці або ж у їхнього власника¹.

В колекції Національного музею історії України є козацькі клейноди ранньомодерного часу: бунчук, три перначі та три булави, серед яких особливе місце посідає булава з інв. № 3-1647, яка неодноразово

репрезентувала один із символів влади козацької старшини у багатьох друкованих виданнях та публікаціях².

Булава – ефективна древкова ударна зброя з багатовіковою історією. Із 16 ст. вона стала символом гетьманської влади й відтоді постійно видозмінювалася. На Січі під час обрання гетьмана йому вручали булаву, а під час відставки її відбирали. Під час козацької ради щодо виборів гетьман складав булаву, аби уникнути тиску колишнього ватажка на козаків-виборців. Так само чинили й із іншими клейнодами, й це відрізняло військову демократію Січі від традицій більшості інших європейських країн, не кажучи про азійські, де правителі отримували символ влади пожиттєво.

Опис означеної булави внесено до третього тому інвентарної книги з шифром «З» фондової збірки «Зброя та спорядження»³. Крім того, з облікових документів відомо, що до НМІУ булава надійшла з колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського 1952 р.⁴

Своєю чергою, вивчення облікових записів згаданого чернігівського музею

¹ Шевченко О. Символи козацької старшини в колекції Національного музею історії України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – Вип. 25. – Київ, 2016. – С. 419–426.

² Там само; Арендар Г. Булави та перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 177.

³ НМІУ. – Інвентарна книга «Зброя». – Т. 3.

⁴ НМІУ. – Акт приймання № 548 від 22.06.1952 р.

дало змогу встановити, що булава належала до зібрання Василя Тарновського (1838–1899) – мецената, громадського та культурного діяча, аматора української старовини, фундатора Музею українських старожитностей⁵.

Згідно з каталогом 1898 р., в колекції діяча налічувалося чотири булави та 12 перначів, які увійшли до зібрання Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського⁶, відкритого в Чернігові 1902 р. Згодом, 1919-го, збірка зазнала втрат – із неї викрали 10 клейнодів, а 1952 р. для поповнення колекцій інших музеїв (зокрема й НМІУ) передали ще три предмети⁷.

Булава, що аналізується в цій розвідці, є високовартісним, суто церемоніальним зразком. Має загальну довжину 69 см, діаметр голівки – 8,4 см, вагу – 790 г. Виконана в техніці лиття, лютування, тиснення, доповнена карбуванням, золоченням та інкрустована бірюзою. Навіть нині вигляд булави є досить вишуканий.

На мить надходження до музею означена булава мала значні пошкодження – її голівка була розірвана, деформована, містила втрати металу та наскрізні тріщини. Крім того, було втрачено вставки та наверхня-гудзик. Покриття держака також мало пошкодження. (Рис. 1)



Тривалий час булава залишалася поза належною увагою, й лише завдяки копіткій роботі художників-реставраторів металу, зокрема В. М. Голуба, під керівництвом художника-реставратора вищої атестаційної кваліфікації, мистецтвознавця, професора кафедри техніки й реставрації творів мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури О. І. Мінжуліна предмет відновили, він набув конструктивної та художньої цілісності. (Рис. 2)

Рис. 2. Булава (інв. № 3-1647) після реставрації



Процес реставрації булави задокументовано у класичному підручнику «Реставрація творів з металу»⁸. (Рис. 1а, Рис. 1б)

Рис. 1. Булава з колекції НМІУ до реставрації

³ НМІУ. – Інвентарна книга «Зброя». – Т. 3.

⁴ НМІУ. – Акт приймання № 548 від 22.06.1952 р.

⁵ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Інвентарна картка № И-4519.

⁶ Попередня назва Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського.

⁷ Арендар Г. Вказ. праця. – С. 177.

⁸ Мінжулін О. І. Реставрація творів з металу. Підручник для студентів вищих художніх навчальних закладів. – Київ: Спалах, 1998. – С. 102–104.

Від часу проведеної реставрації минуло понад 20 років. Протягом цього часу відреставрована булава стала знаковим музейним атрибутом. Як символ гетьманської влади, вона неодноразово посідала почесне місце як у музейних, так і позамузейних виставкових проєктах, що, своєю чергою, щоразу викликало зацікавленість цим предметом та історією його походження.

На жаль, встановити походження булави з колекції Василя Тарновського поки що не вдалося. Але, з огляду на оздоблення раритету, з'явилось припущення щодо її виробника.

Декор на яблуці – т. зв. сітчастий орнамент, утворений великими п'ятикутними сегментами, розташованими трьома вертикальними рядами. В центрі кожного сегмента у глухих овальних кастах вміщено кабошони, заповнені блакитною пастою (у процесі реставрації). Навколо розташований характерний орнамент, виконаний тисненням по негативній матриці. Він є центральносиметричною рослинно-геометричною композицією на тлі, вкритому фальшивим зерненням (тисненням, як і весь орнамент): центральний картуш оточений розетками та волютами. Для кожного ряду сегментів використовували окрему матрицю, яка дещо відрізнялася від сусідніх. Яблуко увінчує велика багатопелюсткова розетка.

Аналогічні мотиви оздоблення характерні для цілої групи булав трансільванського виробництва, а саме виробів майстра Андреаса Хелфера (Andreas Helfer), який працював протягом 1582–1611 рр. у гільдії сріблярів міста Клуз (Kolozsvár), нині – Клуз-Напока в Румунії⁹. Низка булав, створених ним, зберігається в колекціях найбільших європейських музеїв.

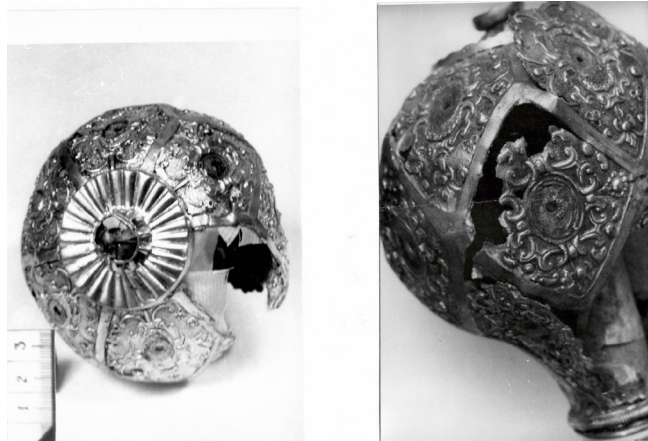
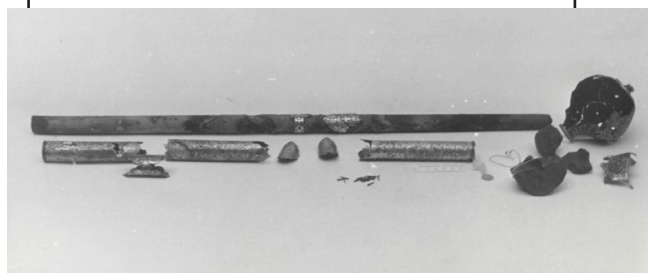


Рис. 1а. Голівка булави (інв. № 3-1647) у процесі реставрації

Рис. 1б. Булава (інв. № 3-1647) у процесі реставрації



На всіх булавах Хелфера відтворено однотипні мотиви, тиснені з тих самих матриць. На думку фахівців, певна хаотичність орнаменту може свідчити про те, що майстер запозичив його з якогось невідомого нині оригіналу, звідки цей орнамент було перенесено за допомогою технології воскової моделі. Зауважимо, що зазначений прототип, вочевидь, використовував не тільки Хелфер, а й низка інших трансільванських майстрів, однак зі значно меншим успіхом¹⁰.

Звертаємо також увагу на те, що означена булава має певні особливості, які

⁹ Раніше вважалося, що булави створив інший майстер – Андреас Гуньяді (Andreas Hunyadi), прийнятий до гільдії сріблярів м. Клуз 1617 р. Сучасні дослідження пропонують розглядати саме Хелфера як виробника означеної серії булав, див.: Bunta M. Kolozsvári ötvösök a XVI–XVII // Bibliotheca Humanitatis Historica. – Vol. XVII. – 2001. – P. 108–109.

¹⁰ Gutowski J. Ceremonial Maces in Poland from the 16th to the 18th century. – Warszawa: Museum of King John III's Palace in Wilanów, 2015. – P. 61.

відрізняють її від зразків роботи Хелфера. Так, при основі яблука касти, присутні на інших відомих булавах «хелферівської» серії, замінено золоченими кульками. Відсутні вони й на руків'ї – кількість кастів залежала від побажань замовника та, звісно, впливала на ціну виробу. Форма голівки дещо відрізняється від класичних робіт Хелфера, втім, складається враження, що її було суттєво деформовано.

В нижній частині яблуко монтується до держака через фланець.

Руків'я дерев'яне, обтягнуте шкірою ската (галюшею) та доповнене фігурними, ажурними металевими обоймицями, типовими для робіт Хелфера. У оздобленні держака використано коштовну «риб'ячу шкіру» замість срібної фольги з тисненою фактурою тканини, якою майстер зазвичай обкладав руків'я своїх булав.

Зауважимо, що в музеях Європи зберігається декілька булав, виконаних у аналогічному стилі, втім із руків'ями, декорованими інакше, та значно якіснішим оздобленням яблук, ніж у Хелфера. Дослідники припускають, що ця група стала зразком для пізніших робіт майстра¹¹.

Попри деякі відмінності, основні елементи означеної булави, техніка їхнього виконання та оздоблення цілком збігаються із відповідними елементами, технікою та оздобленням класичної серії булав, які приписують авторству Андреаса Хелфера.

Булави, виконані в майстерні Андреаса Хелфера, належали низці найви-

щих державних та військових діячів Речі Посполитої 16–17 ст., зокрема польському королю Стефану Баторію (**Рис. 3**)¹², Великому Коронному Гетьману Яну Собеському (**Рис. 4**)¹³, Великому Коронному Гетьману Станіславу Яну Яблоновському (**Рис. 5**)¹⁴.



Рис. 3. Булава польського короля Стефана Баторія



Рис. 4. Булава Великого Коронного Гетьмана Яна Собеського



Рис. 5. Булава Великого Коронного Гетьмана Яна Станіслава Яблоновського

¹¹ Там само. – Р. 61.

¹² Зберігається в Національному музеї Угорщини (Magyar Nemzeti Múzeum), інв. № 55–3373, див.: Kovács S. Tibor. *Maces, War-Hammers and Topors from Hungarian Collections*. – Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, 2016. – Р. 5.

¹³ Зберігається у скарбниці Базиліки св. Антонія у Падуї, інв. № G59, див.: Daniele Mont D'Arpizio. *Sant'Antonio e il dono del re polacco* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ilbolive.unipd.it/news/santantonio-dono-re-polacco> (дата звернення: 01.05.2023).

¹⁴ Зберігається у скарбниці Ясногірського монастиря, див.: Gutowski J. *Ceremonial maces in Poland from the 16th to the 18th century*. – Warszawa: Wilanow Palace Museum, 2015. – Р. 92–93.

Булава з колекції НМІУ відрізняється від згаданих дещо здешевленим оздобленням, утім є атрибутом найвищого гетьманського статусу, й, вочевидь, мала входити до переліку гетьманських клейнодів принаймні від кінця 16 ст.

Предмет належить до продукції трансільванських золотарів, які налагодили широке виробництво коштовної ювелірної продукції, зокрема «гетьманських» булав, що функціонувало до початку 17 ст.

Загалом група трансільванських булав відрізняється деталями, проте підгрупа з яблуком цибулеподібної форми має характерну конструкцію, стилістику та декор. Визначний розмах трансільванського виробництва булав 16 ст. пов'язаний із високим рівнем майстерності та унікальною технологією, яка дозволяла виготовляти продукцію швидше й дешевше, проте не гіршої якості, аніж у інших виробничих центрах. Це досягалося майстерним використанням

штампування з негативної матриці, використанням надзвичайно тонкого лиття – деякі об'ємні елементи при лінійних розмірах до 10 см мають товщину лише 0,3–0,4 мм! Делікатність такої роботи добре видно на означеній булаві. Також велике значення мала відпрацьованість повторюваної технології – всі трансільванські булави надзвичайно схожі. Нині близько 20 відомих булав у найбільших європейських музейних колекціях атрибутовано саме як трансільванські¹⁵.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо – булава з колекції НМІУ, яку вперше детально атрибутовали та описали автори цієї розвідки, є одним із найпрезентативніших зразків булав у музеях України. Проведена робота з дослідження музейної булави та порівняльний аналіз зразків, представлених у опублікованих джерелах, дають підстави вважати, що вона може належати до робіт майстра Андреаса Хелфера.

¹⁵ Gutowski J. Вказ. праця. – Р. 53, 58–59.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Арендар Г. Булави та перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 177.

Мінжулін О. І. Реставрація творів з металу. Підручник для студентів вищих художніх навчальних закладів. – Київ: Спалах, 1998. – С. 102–104.

Шевченко О. Символи козацької старшини в колекції Національного музею історії України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – Вип. 25. – Київ, 2016. – С. 419–426.

Bunta M. Kolozsvári ötvösök a XVI–XVII // Bibliotheca Humanitatis Historica. – Vol. XVII. – 2001. – P. 108–109.

Gutowski J. Ceremonial Maces in Poland from the 16th to the 18th century. – Warszawa: Museum of King John III's Palace in Wilanów, 2015. – 388 s.

Kovács S. Tibor. Maces, War-Hammers and Topors from Hungarian Collections. – Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, 2016. – 248 p.